

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۳۸۵

سیره‌نویسان و قرآن

www.ketab.ir

دکتر منصور داداش‌نژاد

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

بهار ۱۳۹۳

داداش نژاد، منصور، ۱۳۴۵ -

سیره‌نویسان و قرآن/ منصور داداش نژاد. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۳.

هشت، ۳۲۸ ص: جدول. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۲۷۳: تاریخ؛ ۵۶)

ISBN: 978-600-298-03۸-۳

بها: ۹۰۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیفا.

کتابنامه: ص. [۲۹۱]-۳۰۴؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. محمد(ص)، پیامبر اسلام، ۵۳ قبل از هجرت - ۱۱ق - سرگذشت‌نامه - تاریخ و نقد. ۲. محمد(ص)، پیامبر

اسلام، ۵۳ قبل از هجرت - ۱۱ق - در قرآن. الف. پژوهشکده حوزه و دانشگاه. ب. عنوان

۲۹۷/۹۳

۱۳۹۳ ۹س ۲۳ / ۵۲ BP

۳۴۴۷۰۴۳

شماره کتابشناسی ملی

سیره‌نویسان و قرآن

مؤلف: دکتر منصور داداش نژاد

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

حروفچینی: اعتصام

چاپ اول: بهار ۱۳۹۳

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۹۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلور دانشگاه. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. تلفن: ۳۲۱۱۱۱۰۰ - ۲۵ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰.

ص. پ. ۳۱۵۱ - ۳۷۱۸۵ تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰ و ۶۶۹۷۸۹۲۰

www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی و ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد. این کتاب به عنوان منبع کمک‌درسی درس‌هایی مانند سیره نبوی و تاریخ نگاری برای

دانشجویان رشته‌های تاریخ اسلام و تاریخ اهل بیت در مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری فراهم آمده است که البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های نویسنده گرامی، آقای دکتر منصور داداش‌نژاد و نیز ناظران محترم اثر حجت الاسلام والمسلمین محمد هادی یوسفی غروی و حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمد اسعدی تشکر و قدردانی نماید.

مهرماه ربیع‌الثانی ۱۳۹۸

www.ketab.ir

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۵	فصل اول: کلیات
۷	منابع
۷	۱-۱. کتاب‌های سیره و تاریخ
۷	۱-۲. کتاب‌های حدیث
۸	۱-۳. کتاب‌های تفسیر
۸	۱-۴. سیره نویسی و انواع آن
۹	۱-۱-۱. آغاز سیره‌نویسی
۱۱	۱-۱-۲. گونه‌های سیره‌نویسی
۱۴	۱-۱-۳. سیره‌نگاری در عصر حاضر
۱۵	۱-۱-۴. آسیب‌های سیره‌نگاری
۱۶	۲. سیره نبوی در قرآن
۱۶	۲-۱. دامنه اطلاعات سیره‌ای در قرآن
۱۷	۲-۱-۱. پیش از بعثت پیامبر
۲۱	۲-۱-۲. دوران مکی
۲۶	۲-۱-۳. دوران مدنی
۳۱	۲-۱-۴. شخصیت رسول خدا ﷺ
۳۲	۲-۲. خدمات متقابل تاریخ و قرآن
۳۲	۲-۲-۱. کمک تاریخ صدر اسلام به فهم قرآن
۳۲	الف) توضیح مقام بیان
۳۳	ب) رفع ابهام از آیات
۳۳	ج) رفع تناقض ظاهری آیات
۳۳	د) تعیین دامنه شمولی آیات

۳۴	 (هـ) آگاهی از آیات مکی و مدنی
۳۴	 ۲-۲-۲. کمک قرآن به تاریخ
۳۶	 ۳-۲. تفاوت قرآن و کتاب‌های تاریخ در ارائه گزارش‌های تاریخی
۳۶	 ۲-۳-۱. اهداف
۳۷	 ۲-۳-۲. روش
۳۷	 ۲-۳-۳. تفاوت‌های روشی قرآن با کتاب‌های تاریخ
۳۷	 الف) تفاوت روش در تاریخ نقلی و تحلیلی
۴۰	 ب) تفاوت روش در زبان تربیتی، هدایتی و زبان علمی
۴۳	 فصل دوم: سیر تاریخی استناد سیره‌نویسان به قرآن
۴۳	 ۱. پیشینه استناد به قرآن
۴۳	 ۱-۱. پیامبر ﷺ
۴۵	 ۱-۲. صحابه
۴۸	 ۲. نخستین سیره‌نویسان و استناد به قرآن (عصر اول، تابعین)
۴۹	 ۲-۱. عروه بن زبیر (۲۲-۹۴ق)
۵۲	 ۲-۲. ابن سہاب زہری (۵۰-۱۲۴ق)
۵۹	 ۳. دوران تدوین سیره (عصر دوم)
۵۹	 ۳-۱. محمد بن اسحاق (۵۸-۱۵۰ق)
۶۳	 ۳-۲. محمد بن عمر واقدی (۷-۱۳۰ق)
۶۵	 ۳-۳. محمد بن سعد زہری (۱۶۸-۲۳۰ق)
۶۷	 ۴. دوران توسعه و گسترش استناد به قرآن (عصر سوم)
۶۷	 ۴-۱. دلائل النبوة بیہقی (م ۴۵۸ق)
۶۸	 ۴-۲. الروض الأئف، سہیلی (۵۰۸-۵۸۱ق)
۷۰	 ۴-۳. زاد المعاد فی ہدی خیر العباد، ابن قیم جوزیہ (۶۹۱-۷۵۱ق)
۷۵	 ۴-۴. سئل الہدی و الرشاد، صالحی شامی (م ۹۲۴ق)
۸۱	 ۴-۵. سیرہ حلبیہ، علی بن ابراہیم حلبی (م ۱۰۴۴ق)
۸۵	 ۴-۶. ویژگی‌ها و تفاوت این دوره با دوره پیشین
۸۵	 اول: بهره‌گیری از منابع مختلف دیگر رشته‌ها به ویژه کتاب‌های تفسیری و فقهی
۸۶	 دوم: رویکرد حداکثری در استفاده آیات
۸۷	 سوم: تفصیل در مطالب کتاب‌های سیرہ و رشد روایات
۸۷	 چهارم: پیوند مباحث سیرہ با موضوعات جدید
۸۷	 پنجم: ارتقای جایگاه قرآن در کتاب‌های سیرہ
۸۸	 ۵. دوران معاصر، رویکرد جدید سیره‌نویسان به قرآن
۸۹	 ۵-۱. محمد عزہ دروژہ
۹۱	 ۵-۲. جعفر مرتضی عاملی

۹۲	۵-۲-۱. نقادی‌های قرآنی.....
۹۲	اول: ناسازگاری محتوایی.....
۹۳	دوم: ناسازگاری زمانی.....
۹۴	سوم: ناسازگاری سیاق.....
۹۵	۵-۲-۲. روش.....
۹۷	۵-۲-۳-۱. جمع میان اخبار و آیات.....

فصل سوم: گونه‌ها، شیوه‌ها و اهداف استناد سیره‌نویسان به قرآن..... ۹۹

۹۹	۱. گونه‌های استناد.....
۹۹	۱-۱. توضیح درباره مراد و مفهوم آیه (تبیین محتوایی).....
۱۰۱	۱-۲. تبیین ریشه شناختی و ادبی آیات.....
۱۰۳	۱-۳. تبیین و ترسیم فضای تاریخی آیه.....
۱۰۳	۱-۳-۱. بیان سبب و شأن نزول آیه.....
۱۰۷	۱-۳-۲. بیان کتاب نزول آیات.....
۱۰۷	۱-۳-۳. بیان زمانی و ترتیب نزول آیات.....
۱۱۲	۱-۴. تعیین مصداق.....
۱۱۶	۱-۵. تأویل آیات (بیان لایه‌های معنی).....
۱۱۷	۱-۶. نسخ و منسوخ.....
۱۱۸	۱-۷. اختلاف قرائات.....
۱۱۹	۲. شیوه‌های استناد.....
۱۱۹	۲-۱. استناد مستقیم به آیه.....
۱۱۹	۲-۲. استفاده از مضمون، اقتباس و نقل به معنای آیه.....
۱۲۰	۲-۳. مطالعه تطبیقی.....
۱۲۰	۳. اهداف استناد.....
۱۲۰	۳-۱. تأیید و تقویت خبر صحیح.....
۱۲۲	۳-۲. ابطال یا تصحیح خبر.....

فصل چهارم: نقد و بررسی قرآنی گزارش‌های سیره‌نویسان..... ۱۲۵

۱۲۵	۱. بی‌توجهی به آیات در بررسی‌ها و گزارش‌های تاریخی.....
۱۲۵	۱-۱. ناسازگاری برخی اخبار سیره با آیات قرآنی.....
۱۲۶	بعثت.....
۱۲۶	انذار خویشان نزدیک.....
۱۲۸	بازگشت مهاجران از حبشه.....
۱۲۹	غزوه بدر.....
۱۳۲	جنگ اُحد.....

۱۳۳	جنگ بنونضیر
۱۳۴	حادثه افک
۱۳۵	۱-۲. بی توجهی به زمان نزول آیات
۱۳۷	۱-۳. بی توجهی به نزول مجموعی آیات
۱۳۸	۲. برداشت ظاهری از آیات
۱۴۰	۳. ساختن اخبار ناظر بر آیات
۱۴۳	۴. استفاده از آیات در سلیقه‌های مذهبی
۱۴۴	نتیجه
۱۴۵	پیوست شماره ۱: استناد رسول خدا به آیات قرآن
۲۰۵	پیوست شماره ۲: جدول استنادهای قرآنی پیامبر ﷺ
۲۱۱	پیوست شماره ۳: استنادهای صحابه به قرآن
۲۱۱	الف) استناد صحابه به قرآن در عصر رسول خدا ﷺ
۲۲۶	ب) استناد صحابه به آیات بعد از رسول خدا ﷺ
۲۴۱	پیوست شماره ۴: جدول موارد قرآنی عروۃ سیره و تفسیر
۲۴۱	الف) موارد قرآنی عروۃ در کتاب‌های سیره
۲۴۳	ب) موارد قرآنی عروۃ در کتاب‌های تفسیری
۲۵۵	پیوست شماره ۵: موارد قرآنی ابن شهاب زهری از غیر طریق عروۃ
۲۶۹	پیوست شماره ۶: موارد قرآنی بیهقی در دلائل النبوة
۲۹۱	منابع
۳۰۵	نمایه آیات
۳۱۵	نمایه اشخاص
۳۲۷	نمایه اماکن

مقدمه

قرآن و سیره نبوی که دو پایه تحقیق حاضر هستند، دو عنصر بسیار مهم و تأثیرگذار در حیات جوامع اسلامی به شمار می‌روند. سیره‌نویسی نیز شاخه‌ای کهن و مهم از تاریخ‌نگاری است که به جهت محور قرار گرفتن رفتار و کردار رسول خدا ﷺ در آن، تأثیر شایانی در چگونگی زندگی مسلمانان داشته است.

وظیفه اصلی این اثر، بررسی سیر تطور امتداد سیره‌نویسان به آیات قرآنی است و بر آن است تا با جستجو در منابع سیره رسول خدا ﷺ، آسان انجام این روند را روشن ساخته و ادوار و ویژگی‌های هر دوره را روشن نماید. اعتماد به این دو کتاب‌های سیره بر جای مانده نیازمند بازخوانی مجدد روایات موجود در منابع اسلامی و دست یافتن به هسته اولیه روایاتی است که در طول تاریخ دستخوش دگرگونی و افزوده‌هایی شده‌اند. پژوهش‌پیش‌رو در مسیر نشان دادن تحولات کتاب‌های سیره از دریچه بررسی آیات مورد استناد سیره‌نویسان بوده است. در این بررسی آنچه مشخص می‌شود، روند رو به رشد استناد به آیات در کتاب‌های سیره و اثر پذیری آنها در این زمینه از جریانات دینی و سیاسی جامعه اسلامی است.

در این تحقیق برای نشان دادن سیر تطور استناد به قرآن، محتوای نگاشته‌های (مفقود یا موجود) دوازده تن از سیره‌نویسان بررسی شده است. این سیره‌نویسان که هر یک را می‌توان نماینده سیره‌نویسی عصر خویش بر شمرد، عبارت‌اند از: عروقه بن زبیر، ابن شهاب زهری، ابن اسحاق، واقدی، ابن سعد، بیهقی، سهیلی، ابن قیم، شامی، حلبی، دروزه و جعفر مرتضی عاملی.

این پژوهش ماهیت تاریخ‌نگاری داشته و در چهار فصل، به طرح مباحث می‌پردازد: فصل اول، به مباحث مقدماتی اختصاص یافته است. ابتدا نگاهی به آغاز و انجام

سیره‌نویسی افکنده شده و گونه‌های سیره‌نگاری همچون، مغازی‌نویسی، دلانل‌نگاری، شمایل‌نگاری بررسی شده و به اجمال، جریان سیره‌نگاری آسیب‌شناسی شده است که از جمله آسیب‌ها، غلبه نگاه نظامی و جنگی به زندگانی رسول خدا ﷺ است که همواره موجب پدید آمدن سوء تفاهم‌ها و لطماتی به مسلمانان شده است.

دامنه اطلاعات سیره‌ای قرآن در سه محور پیش از بعثت، دوران مکی و دوران مدنی بررسی شده تا حجم اطلاعات قرآنی مربوط به سیره رسول خدا ﷺ روشن شود و در ادامه، کمک بررسی‌های تاریخی برای فهم بهتر آیات الهی پی‌گیری شده و زمینه فهم بهتر آیات الهی با مراجعه به کتاب‌های سیره روشن شده است. تفاوت هدف قرآن و کتاب‌های سیره که راز تفاوت روش و پردازش اطلاعات و آگاهی‌ها در این دو گونه متن نیز هست، مورد بررسی و تأمل قرار گرفته است. هدف قرآن تربیت و هدایت است که با نگاه گزینشی و بخشی به حوادث سیره محقق گشته است، بر خلاف کتاب‌های سیره که نگاهی اختصاصی و تفصیلی به سیره رسول خدا ﷺ دارند.

در فصل دوم، سیر تاریخی استناد سیره‌نویسان به قرآن بررسی شده است. در این مطالعه، نقطه آغاز استناد که عصر رسول خدا ﷺ و صحابه است به عنوان پیشینه و پایه استناد به آیات، بررسی و کند و کاو شده و در ادامه سیر استناد در چهار دوره متمایز بحث شده است. دوره اول، که عصر نخستین و پیش از تدوین سیره است، نمایندگان چون عروقه بن زبیر و ابن شهاب زهری دارد که نظریاتشان اساس سخنان بعدی کتاب‌های سیره است. استناد به آیات در این دوره بسیط، ساده، پراکنده و اندک است. در عصر دوم که دوران تدوین سیره است و نمایندگان آن ابن اسحاق و واقدی هستند، استناد به آیات، گسترده‌تر، منسجم‌تر، موضوعی و همراه با ضمیمه کردن آیات به یکدیگراست، در این دوره که عصر پدید آمدن متن‌های ترکیبی و یک‌دست در سیره نبوی است، آیات قرآن به تضمین مورد استفاده قرار گرفته و برقراری ارتباط میان حوادث تاریخی و آیات قرآن بیشتر شده است. عصر سوم که دوران توسعه و اوج استناد به قرآن است، قرآن جایگاه مناسب‌تری در مباحث سیره یافته است. در این عصر با کمک گرفتن از کتاب‌های رشته‌های دیگر، مانند تفسیر و فقه، نهایت تلاش برای به کارگیری آیات در مباحث سیره به کار رفته است. نماینده این دوره را می‌توان شامی در سبل الهدی و الرشاد و حلبی در سیره حلبیه دانست، رویکرد حداکثری در استفاده از آیات، پیوند مباحث سیره و به تبع آن آیات قرآنی با مباحث جدید و استفاده از آیات برای تأیید و تقویت دیدگاه‌های رایج کلامی و سیاسی از ویژگی‌های این دوره است. دوره چهارم، دوران معاصر است که با جریان‌های جدید سیاسی

فکری صد سال اخیر جهان اسلام آغاز شده و به عنوان عصر بازگشت به قرآن شناسایی می‌شود. در این دوره رویکرد جدیدی در به‌کارگیری آیات در نگارش سیره پدید آمده که در یک رویکرد، کل سیره نبوی از منظر قرآن مورد بررسی قرار می‌گیرد و در رویکرد دوم، اخبار سیره با توجه به آیات قرآن مورد نقادی و دزبوت نقد قرار می‌گیرد.

در فصل سوم، گونه‌ها، شیوه‌ها و اهداف استناد سیره‌نویسان به قرآن بررسی شده است. سیره‌نویسان ابتدا به منظور تبیین بهتر گزارش‌های تاریخی به آیات نظر افکنده و سعی کردند ارتباطی میان گزارش‌های تاریخی و آیات برقرار نمایند، توضیحات تاریخی برای تبیین و ترسیم فضای تاریخی آیه مهم بود و می‌توانست آیه مورد نظر را به معنای خاصی انصراف دهد. تعیین مصداق آیه و بیان سبب نزول آن، ضمن یادداشت آیه در میان مطالب تاریخی خود به خود مشخص می‌گشت. به مرور با توجه به پدید آمدن گرایش‌ها و دیدگاه‌های جدید در تفکرات دینی، مباحث کتاب‌های سیره نیز تحت تأثیر قرار می‌گرفت، و موضوعاتی چون بیان لایه‌های معنایی و تأویل آیات، مباحث علم آسمانی چون ناسخ و منسوخ و اختلاف قرائت‌ها نیز در کتاب‌های سیره مورد توجه قرار گرفتند. بدین راجحه شد که در کتاب‌های کهن سیره سابقه‌ای نداشت و اقتضای جدید سیره‌نویسی بود.

شیوه استناد سیره‌نویسان به آیات نیز به صورت مستقیم بود، و آیات در لابه‌لای ذکر مطالب تاریخی، یا به صورت مجزا در پایان مبحث گرد آمده است. استفاده از مضمون و اقتباس از آیات، هم‌زمان با ارائه متن‌های یکپارچه از سیره آغاز شد، مطالعه قرآن به صورت موضوعی و تطبیقی، مسیری بود که از سوی سیره‌نویسان بعدی طی شد و تلاش شد با مطالعه همه جانبه قرآن هنگام ورود به مباحث سیره نبوی، آیات بیشتری با موضوعات مورد بحث پیوند یابد.

از آنجا که اعتبار گزارش‌های تاریخی قرآن فراتر از اعتبار گزارش‌های تاریخی بود، سیره‌نویسان برای تقویت خبر مورد پذیرش خویش به آیات قرآن استناد می‌کردند. این استناد هر چند در دوره‌های اولیه بسیار خام و صوری بود، اما در دوره‌های بعد تلاش شد ناهمخوانی‌های ظاهری میان اخبار و آیات به گونه‌ای رفع گردد، اما ابطال اخبار با آیات هیچ‌گاه به عنوان جریانی قوی در میان سیره‌نگاران پدید نیامد و به ندرت اخبار سیره با توجه به آیات، مورد نقد و بررسی و ابطال قرار گرفت. تنها در عصر حاضر عده‌ای از سیره‌نویسان اساس کار خویش را قرآن قرار داده و سیره نبوی را از منظر قرآن تدوین کردند.

فصل چهارم و پایانی کتاب به آسیب‌شناسی فعالیت سیره‌پژوهان در بهره‌گیری از آیات قرآنی

اختصاص دارد. مهم‌ترین این آسیب‌ها که متوجه سیره‌نگاران کهن است، کم‌توجهی به آیات در بررسی‌های تاریخی است. ارائه نمونه‌های قابل توجهی از مخالفت برخی اخبار سیره با آیات قرآنی، به ویژه اخباری که منزلت و جایگاه رسول خدا ﷺ را زیر سؤال می‌برد، مؤید این بی‌توجهی است. برداشت ظاهری از آیات که با نگاه تک بعدی و مجزا دیدن هر آیه فراهم گشته، از موارد این آسیب‌هاست که رفع آن نیازمند مطالعه آیات الهی به گونه دسته‌ای و در یک سیاق است. جریان‌های سیاسی و دینی هم که برای تقویت موضع خود آیات را به نفع خویش به کار برده‌اند، در کتاب‌های سیره مواردی را به خود اختصاص داده‌اند.

از آنجا که این پژوهش حاصل استناد به اخبار بسیاری بوده و ملاحظات در درج این موارد در متن کتاب بوده است، بنابراین، در متن کتاب به ارائه نتایج بسنده شده و اخبار و موارد در شش پیوست در پایان تحقیق آمده است.

در پایان بر خود فرض می‌دانم از استادان فرزانه‌ای که این نوشته به نحوی محصول خوشه‌چینی از خرمین دانش و علم آنان است قدردانی و سپاسگزاری نمایم، فرزانه‌گانی چون دکتر غلامحسین زرگری‌نژاد، دکتر صادق آئینه‌وند، حجت‌الاسلام والمسلمین رسول جعفریان و حجت‌الاسلام والمسلمین سیدعلی میرشعین.

همچنین از همکاران عزیز در مدیریت امور پژوهشی و اداره چاپ و انتشارات به‌ویژه آقایان اسماعیل یارمحمدی، سعیدرضا علی‌عسکری، سید حسین مرتضوی و حسن نصراللهی کارشناس گروه تاریخ قدردانی و تشکر می‌نمایم، بدون زحمات و همکاری ایشان این مختصر پای نمی‌گرفت.

این نوشته که گام نخست در این راه است، طبعاً خالی از اشتباه و اشکال نیست و نگارنده منتظر نقدها و نکته‌سنجی‌های اهل دانش و نظر است تا بتواند در فرصتی دیگر به اصلاح و تکمیل آن اقدام نماید. چنان که از راهنمایی‌های ارزشمند ناظران طرح جناب حجت‌الاسلام والمسلمین محمد هادی یوسفی غروی و حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمد اسعدی بهره برده و سپاس خویش را تقدیم آنان می‌کند.

منصور داداش‌نژاد

قم، تابستان ۱۳۹۲